

Borbély Sándor

Fegyelmezési technikák és adaptációs mechanizmusok Kárpátalja határvidéki régiójában*

Az elmúlt évtizedekben a 20. századi politikai diktatúrák mindennapjainak története a nemzetközi szakirodalom egyik sokat kutatott témája volt,¹ amelyre az utóbbi években a magyarországi történelmi kutatásban is egyre nagyobb figyelem irányul.² Jelen tanulmány e kutatási irányhoz kapcsolódva az 1945 utáni szovjet politikai diktatúra mikroszintű vizsgálatával foglalkozik.³ Ennek kapcsán különösen az állam mint külső hatalom és a paraszti társadalom között kialakult gazdasági, társadalmi, kulturális érdekkonfliktusok és interakciók („találkozási helyzetek”) néhány jellemző vonását kívánja részletesebben feltárni és tanulmányozni. Az elemzés célja a politikai diktatúrát övező hétköznapi ellenállás⁴ néhány jellemzőbb korabeli formájának vizsgálata, valamint azoknak a büntető-eljárásoknak az elemzése, amelyeket a kommunista rendszer kiépítése, megerősítése és konszolidációja érdekében alkalmaztak a vidéki kollektív gazdaságokban az 1960–1970-es években.

E két aspektus tanulmányozására egyetlen kárpátaljai falu vizsgálatán keresztül teszek kísérletet. Tanulmányom kizárólag a normalizáló (büntető) hatalom⁵ kérdésével foglalkozik, amit az érintett lokális társadalom belső, egyedi gazdasági, társadalmi, politikai kontextusában próbálok megragadni. Kutatásom három kérdésre keresi a választ. Milyen diszkurzív, szimbolikus és konkrét társadalmi, gazdasági cselekvéseket dolgoztak ki a vizsgált településen a helyi társadalom tagjai annak érdekében, hogy mérsékeljék az állami intézkedések, valamint a különféle szocialista ideologikus-politikai programok lokális hatásait az 1945

A kézirat megírásához szükséges levéltári anyaggyűjtést az MTA BTK Néprajztudományi Intézet és az Ukrán Tudományos Nemzeti Akadémia Művészettörténelmi, Folklorisztikai és Etnológiai Intézet konzorciális együttműködésével indított *A népi kultúra és társadalom nemzeti, regionális és lokális transzformációi Ukrajnában és Magyarországon a 20 és 21. században* című kutatási program keretében végeztem. A terepkutatásban nyújtott szakmai támogatásért Ispán Ágotának és Balogh Balázsnak mondok köszönetet.

Luthar–Pusnik 2010; Lüdtke 2015; Siegelbaum 2006.

² Néhány kiragadott példa: Bartha–Bezsenyi (szerk.) 2017; Horváth (szerk.) 2004; Horváth 2008; Ö. Kovács 2017; Tóth 2007, 2010; Valuch 2013.

³ A mikrotörténelmi szempontú megközelítés elméletéről és módszereiről összefoglalást ad: Levi 2000; Revel 1996; Szekeres 1999; Szijártó 2014.

⁴ A hétköznapi ellenállási formák (everyday forms of resistance) fogalmához lásd Scott 1985, 1989.

⁵ Foucault 1990: 424.

utáni évtizedekben? Melyek voltak a gazdasági termelés racionalizálását, fokozását, az új (szovjet) munkamentalitás meghonosítását szolgáló fegyverkezési technikák legjellemzőbb típusai? Mi a funkcionális kapcsolat az alárendelt helyzetben lévő társadalmi csoportok hétköznapi gazdasági, társadalmi, politikai magatartása és az állam politikája között?

A feltett kérdések a gyakorlatba ültetett szocializmus vizsgálatára helyezik a hangsúlyt, és lehetőséget adnak a hatalom fenntartását szolgáló produktív technikák komplex ábrázolására: a diktatórikus államhatalom intézményépítési stratégiáinak és a helyi társadalom erre adott válaszreakcióinak, valamint a kettő közötti differenciális összefüggéseknek az egyidejű értelmezésére.

Az államszocialista korszak hagyományos történeti megközelítésétől (modernizációs, totalitárius, revizionista, civilizációs paradigmáitól)⁶ eltérően tanulmányom elméleti kerete ahhoz a nemzetközi mentalitás- és társadalomtörténeti irányzathoz kapcsolódik, amelyben hangsúlyos szerepet kap a diktatúra társadalmi korlátozásának kérdésköre és a lokális társadalmi kontextusok vizsgálata.⁷

Az elemzés a tiszapéterfalvi „Határőr” kolhoz működése során keletkezett levéltári iratok (kolhoz- és pártvezetőségi jegyzőkönyvek, beszámolók, gazdasági tervek, statisztikai összeírások), valamint empirikus módszerekkel gyűjtött anyagok (élettörténeti, fókuszcsoport- és tematikus interjúk) feldolgozására épít. A „Határőr” kolhoz iratanyagai a Nagyszőlősi Járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlegében (a továbbiakban: NJKHLR) találhatóak, ahol a térség 1945 után újjászervezett igazgatási szerveinek és állami intézményeinek (iskoláinak, gazdálkodó egységeinek, hivatali testületeinek) dokumentumait őrzik. Mivel ez az állomány a tiszaháti települések hivatali dokumentumainak mindössze az 1960–1993 között keletkezett részét tartalmazza,⁸ a vizsgált régió szovjetizálásának korai (1945–1960 közötti) szakaszával – források hiányában – nem foglalkozom.

Az alábbiakban tárgyalt, az 1960-as éveket felölelő korszak a szovjet politikai diktatúra történetének egy olyan késői periódusát jelöli, amelyben a totalitárius rezsim lényegét tekintve már túljutott csúcspontján.⁹ Nyugat-Ukrajnában – ennek részeként pedig Kárpátalján is – a társadalmi, gazdasági struktúra tel-

⁶ E paradigmák átfogó kritikai értékeléséhez: Bartha 2003.

⁷ A tanulmány a diktatúrák határait, társadalmi korlátait hangsúlyozó Alltagsgeschichte szemléletmódját követi, erről lásd bővebben: Lüdtke 2003; Majtényi 2003; Bódy 2004; Ö. Kovács 2003, 2004; Horváth 2006; Apor 2008. Az irányzatot képviselő magyar kutatók közül lásd Farkas 2016; Koltai 2014; Ö. Kovács 2012; Polyák 2013, 2016; Varga 2001, 2013 és mások példaértékű vizsgálatait.

⁸ A nagyszőlősi levéltárban ezek az ukrán nyelvű iratok nem a megszokott módon (levéltári egységek szerint), hanem közigazgatási és kronologikus elvek (települések és évek) szerint vannak rendszerezve, konkrét jelzetek megjelölése nélkül. Így a tanulmányban felhasznált forrásokra – a hagyományos levéltári jelölésmódtól eltérően – a dokumentumok leőhelyének megjelölésével (NJKHLR) és keletkezési évével hivatkozom.

⁹ Ständeisky 2008: 12.

jes átalakítását célzó tömeges terror kampányai (így például a „kuláktalanítás”,¹⁰ a volt uralkodó osztályok megsemmisítése, az értelmiség felszámolása, a kollektívizálás, a tömeggyilkosságok) az ötvenes évek közepéig lezajlottak. A desztalinizáció és a hruscsovi enyhülés éveiben (1953–1964) az új, szocialista társadalmi rendet megjelenítő és kikényszerítő bürokratikus intézmények Kárpátalja különböző régióiban is felépültek, működésük pedig többé-kevésbé stabilizálódott. Az állami fegyelmezési technikákat és a helyi társadalom adaptációs mechanizmusait ezek alapján tehát egy olyan politikai-történelmi kontextusban vizsgálom, amikor a hatalomszervezés totalitárius modellje egyre inkább autoriter diktatórikus politikai rendszerré alakult át, a vidéki agrártársadalom és a hatalom közötti viszony pedig bizonyos mértékig liberalizálódott.¹¹

A VIZSGÁLT TELEPÜLÉS

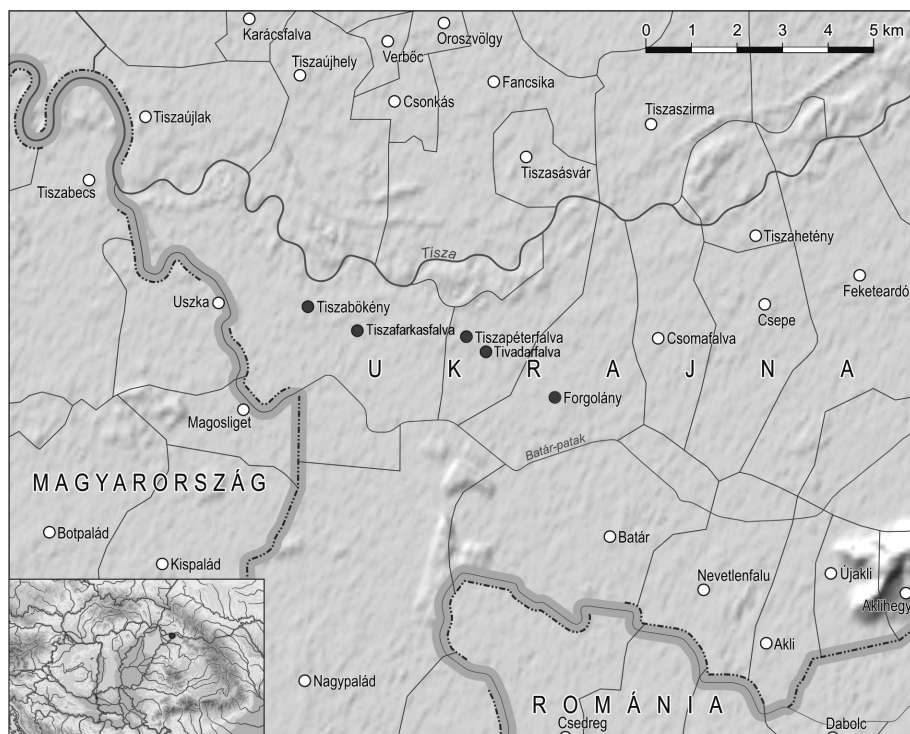
A kutatás helyszíne, Tiszapéterfalva (Пийтерфолво) a Nagyszőlősi járás délalföldi részén, a Tisza és a Batár folyó által körülhatárolt területen helyezkedik el, közel azonos (10–12 km) távolságra az ukrán–magyar, valamint az ukrán–román hivatalos közúti határátkelőhelyektől. A falu 1958-tól négy másik település (Tiszabökény, Tiszafarkasfalva, Tivadarfalva, Forgolány) mikroregionális központjává vált. Az öt településen az 1944-es szovjet hatalomváltást követően, különösen az 1960-es évek második felétől, a régió egyik legnagyobb gazdasági üzeme – a „Határőr” kolhoz – működött.¹² Ezen években a gazdaság üzemegeiben összesen 2065 fő dolgozott, vagyis a kolhoz – a családtagokat is ideszámítva – mintegy négyezer személynek biztosította a mindennapi megélhetését.¹³ Az 1980-as években a település dinamikus fejlődése, az új agrártechnológiák és munkaszervezeti formák bevezetése, a lakosság átlagon felüli életszínvonala révén a kolhoz országos hírnévre tett szert. A bevételekből az öt településen infrastrukturális fejlesztéseket hajtottak végre, aminek köszönhetően a szovjet politikai propaganda a települést egyfajta „kirakatfaluként” exponálta, a modern ipari termelés, a szocialista életforma, az általános jólét, vagyis a megvalósult utópia tereként jelenítette meg.

¹⁰ A „kuláktalanítás” kifejezés – ahogy arra többek között J. Arch Getty kutatásai is rámutatnak – összefoglaló terminus, hiszen nem csupán a korábbi rendszer gazdasági elitjeinek, hanem számos más társadalmi csoport megsemmisítésének politikai programját is magába foglalja (Getty 2003: 256).

¹¹ Szizlov 2001.

¹² A kolhoz 1967-ben 3192,8 hektár mezőgazdaságilag hasznosítható területen végzett szántóföldi növénytermesztést és nagyüzemi állattartást. Az 1968. január 1-jei állapotok szerint a kolhoz összterülete 3954 hektárt tett ki, ebből szántóterület 2339,8, többéves ültetvény (gyümölcsös, szőlős, szamóca) 124,6, szénakaszáló, rét 17,6, legelő 710,8 hektár volt (NKHLR 1968a: 5). A kolhoz állatfarmjain összesen 9421 állat volt, ebből: 2048 szarvasmarha (hústermelésre), 670 tehén (tejtermelésre), 472 sertés, 2825 juh, 4076 baromfi (uo.).

¹³ NKHLR 1967a: 2; a település történetéről lásd bővebben: Borbély 2016.

1. kép. A vizsgált település földrajzi elhelyezkedése (MTA CSFK Földrajztudományi Intézet; Nemerckényi Zsombor szerkesztése)

A továbbiakban e lokális intézmény, a helyi kolhoz mint összetett társadalmi-gazdasági-hatalmi organizmus vizsgálatára koncentrálok annak érdekében, hogy az 1945 utáni hétköznapi adaptációs technikák és az azokra reflektáló fegyverkezési, ellenőrzési mechanizmusok néhány jellemző vonását megvilágítsam.

AZ ÁLLAMMAL VALÓ SZEMBENÁLLÁS POPULÁRIS KULTÚRÁJA: HÉTKÖZNAPI SZABÁLYSÉRTŐ MAGATARTÁSOK

A Vörös Hadsereg a mai Kárpátalja területét 1944. szeptember 26. és október 28. között szállta meg. Ezután gyors ütemben valósult meg a régió szovjetizálása: a korábbi közigazgatási, oktatási rendszer átszervezése,¹⁴ a vallási közösségek autonómiájának megszüntetése, a magángazdálkodás állami átszervezése és centralizálása. Az első két kollektív gazdaságot Kárpátalján 1946-ban hozták létre (a Hruscsov kolhoz Eszenyben, a Dimitrij kolhoz Munkács elővárosá-

¹⁴ Erről lásd részletesen: Fedinec 1999; Kosztyó 2014.

ban, Oroszvégen), két évvel később a régióban pedig már 191 kolhoz működött, amely összesen 10 543 paraszti gazdaságot foglalt magában.¹⁵ Az erőszakos állami beavatkozások hatására 1950-ben a kárpátaljai falvak gazdálkodási rendszere már a szovjet mintát követte, illetve azzal teljes összhangban működött.¹⁶

A vidéki lakosság, az életformája alapjait érintő radikális és átfogó változásokra – a települések „kuláktalanítására”, a paraszti háztartásgazdaságok fogyasztásának állami korlátozására, a lakosság jövedelmeinek szisztematikus elvonására, a tervutasításos gazdasági rendszer bevezetésére – a szociális struktúra több szintjén reflektált. A vezető-adminisztratív pozíciókat, testületi tagságokat elfoglaló nomenklatúra, a falusi elit¹⁷ (a „főnökök”, a „fejesek”) gazdasági stratégiáit (tőkefelhalmozás, presztízfogyasztás, az állami és lokális erőforrásokhoz való korlátlan hozzáférés) egy korábbi publikációmban már részletesen elemeztem.¹⁸ Jelen tanulmány keretei között ezért a kolhoz szervezeti hierarchiájában alacsonyabb pozíciókat betöltő, kiszolgáltatottabb társadalmi cselekvőkkel, jelesen az agár- és az ipari termelésben foglalkoztatott emberek (a „kolhozparasztok”, a „munkások”, a „nép”, az „egyszerű kolhozisták”) adaptációs technikáival foglalkozom.

Tiszapéterfalván a kolhoz vezetőségi gyűléseinek 1961–1971 között keletkezett irattermése alapján az adminisztratív-gazdasági elit a gazdaság mindennapi működésével kapcsolatos kérdések mellett, összesen 244 fegyelmi és 17 jutalmazási ügyet tárgyalt. Ennek keretében hozzávetőleg 565 kolhoz munkás megbüntetésére és legkevesebb 98 személy megjutalmazására, anyagi vagy erkölcsi jellegű elismerésére került sor.¹⁹

A kolhoz alkalmazottai által elkövetett szabálysértéseket az adminisztratív-gazdasági elit hivatalos diskurzusa öt nagyobb típusba sorolta: „lopás” (*крадіжка*), „munkafegyelem megsértése” (*порушення трудової дисципліни*), „rossz minőségű munka” (*неякісна робота*), „hanyagosság” (*халатність*), „károkozás” (*нанести шкоду*).

Az adatok azt mutatják, hogy a kolhoz alkalmazottai körében 1961–1971 között az állami vagyon eltulajdonítása, vagyis a munkahelyi lopások gyakorlata volt a legelterjedtebb gazdasági stratégia. Ez az összes szabálysértés több mint

¹⁵ Korszun 2014: 13, 18.

¹⁶ Vö. Korszun 2014: 18; Oficizkij 2010: 274–283.

¹⁷ Kiss Dénes megjegyzése szerint a teljes társadalom rétegződése szempontjából, a vidéki elitek státusza nem jelent(ett) a középrétegekénél magasabb társadalmi pozíciót. Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy a lokális társadalom felső szintjeinek szereplői – a közigazgatásban, a gazdaság szervezésében és irányításban játszott szerepük alapján – a helyi közösség számára mégiscsak az elithez tartoznak (Kiss 2004: 9–15).

¹⁸ Borbély 2015: 221–225.

¹⁹ Az 1960-as években kiállított jegyzőkönyvekben nagyon gyakran előfordul, hogy a megbüntetett vagy megjutalmazott személy(ek) kiléte nem tisztázott, másrészt az „elkövetők” száma, adatai sok esetben nem kerültek rögzítésre, ami lehetetlenné teszi e korabeli gyakorlatok pontos kvantifikációját. A kérdéses szöveghelyeknél a megbüntetett/megjutalmazott személyek számát mindig eggyel (tehát a konkrét eset számával) növeltem. Ezáltal az elemzésben használt adatok pontatlanok. Reményeim szerint azonban – mindentől függetlenül – a vonatkozó adatok az általánosabb tendenciák ábrázolására így is alkalmasak.

felét, 55,6%-át tette ki. Ezt követte „népszerűségében” az önkéntelen vagy szándékos károkozás (legeltetéssel és egyéb módon okozott terméskárok, géptörések, eszközrongálások), ami az esetek 20%-ában fordult elő. Jóllehet az 1950-es évek végétől a termelési folyamatok és a gépi eszközök technikai modernizációja nagy ütemben haladt előre, az új eszközök többsége azonban olyan specifikus ismereteket igényelt, amiknek az alkalmazottak többsége – kezdetben legalábbis – nem volt birtokában. Ennek, valamint a kollektív tulajdonhoz való negatív viszonynak döntő szerepe volt abban, hogy a tiszapéterfalvi kolhozban nagy számban fordultak elő a munkavégzéssel kapcsolatos szabálysértések. A vizsgált időszakban a munkafegyelem megsértésével (balesetvédelmi szabályok semmibevétele, a gépek, eszközök túlterhelése és eltörése, ittas munkavégzés, a brigadéros utasításainak megszegése) kapcsolatos ügyek elérték a 13,6%-ot. A rosszul vagy hanyagul elvégzett tevékenységek (például a szakszerűtlen szántással, vetéssel, gondatlan állattartással, figyelmetlen növénygondozással összefüggésben indított eljárások) együttes aránya a szabálysértő cselekvések valamivel több, mint 10%-át tették ki (1. ábra).

A lopások legnagyobb része (32,3%) az állattartáshoz szükséges takarmányfélék, továbbá fűtő- és építőanyagok beszerzésére irányult. Jelentős (21%) ezenkívül a zöldség- és gyümölcskertészetek termékeinek megdézsmálása is. Az esetek további részében a kolhoz dolgozói kisebb élőállatokat, élelmiszer-alapanyagot (baromfi, sertés, tej, tejföl, tojás) vagy különféle tárgyi és technikai eszközöket (hordó, bicikli, villanymotor stb.) tulajdonítottak el. A takarmány- és zöldséglopások magas arányát az állattartáshoz és növénytermesztéshez szükséges földterület (legelő, szántó, kert) állami kisajátítása és a korábbi birtokhasználati stratégiák betiltása, illetve fokozatos ellehetetlenítése magyarázhatja.

A kolhoz vezetősége 1961-ben fogadta el ugyanis azt az új működési alapszabályt, amely ismételten rögzítette, hogy a „háztáji föld mérete, amely az egyes kolhozudvarok használatában áll, nem lehet nagyobb 0,25 ha-nál (leszámítva az épületek által elfoglalt földet)”.²⁰ A dokumentum azt is kinyilvánította, hogy a termelést irányító vezető testületnek „jogot kell adni arra, hogy kisebbsíték a háztáji részlegeket, ha ezt az általános közgyűlés jóváhagyja, 0,05 ha-ra, azoknál a kolhozudvaroknál, ahol a tagok nem dolgozzák le a munkanap minimumot minden komolyabb ok nélkül vagy húzódoznak a kolhozban való munkától. Azokat a kolhozistákat, akik komoly ok nélkül nem vesznek részt a kolhozi termelésben, a kolhozgyűlés megfosztja a háztáji részlegektől, sőt ki is zárhatja a szövetkezetből.”²¹

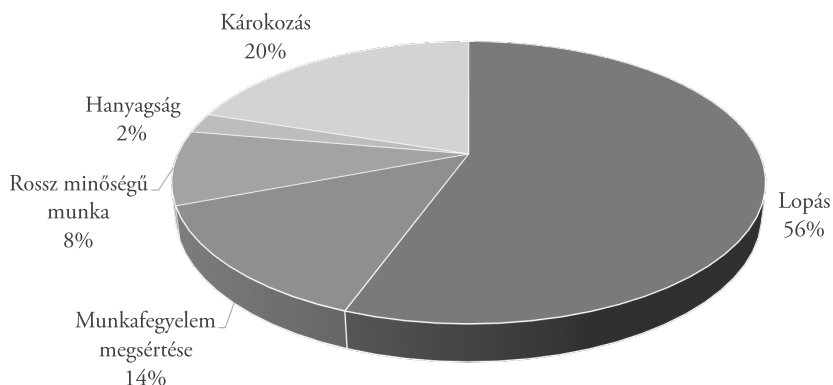
E megszorítások a paraszti gazdaságok korábbi jövedelemszerző stratégiáinak teljes ellehetetlenítéséhez vezettek, amit a lakosság egy része – kezdetben legalábbis – csak nehezen fogadott el. A levéltári forrásoknak köszönhetően több olyan esetről tudhatunk, amelyek arról tanúskodnak, hogy a helyi lakosság az

²⁰ NKHLR 1961: 4.

²¹ NKHLR 1961: 4.

1. ábra.

A hétköznapi szabálysértő cselekvések legfontosabb típusainak százalékos megoszlása a „Határőr” kolhozban (1961–1971 között)

Forrás: Hivatkozott kolhozvezetőségi jegyzőkönyvek (saját szerkesztés)

1950–1960-as években kísérletet tett saját korábbi földhasználati jogának restaurálására: a gazdálkodó családok visszafoglalták az állam által kisajátított vagy elkobzott földterületeiket, vagy – a hatósági figyelmeztetések ellenére – továbbra is a megszokott, döntően az 1948 előtti föld- és birtokhasználati szokásokat követték. Az idézhető példák közül itt csupán kettőt említek. A kolhoz vezetősége 1965. július 4-én tárgyalta két péterfalvi lakos ügyét. A jegyzőkönyv szerint:

„Csatlós Károly elvtárs önkényesen bekebelezett 0,22 hektárt és Bocskai József 0,25 ha kolhoz földjéből. A kolhoz vezetősége és az ellenőrző bizottság több ízben figyelmeztette őket, hogy adják vissza az elfoglalt földeket a kolhoznak. [...] Minden figyelmeztetés ellenére Csatlós és Bocskai nem adták vissza a földet, ezzel megsértették a mezőgazdasági szövetkezet alapszabályzatát. A pártbizottság titkára, Zseba elvtárs, a kolhozisták pártbizottsága nevében [így azt] ajánlotta, hogy zárják ki a fent említetteket a kolhoz tagságából. Elhatározták: a mezőgazdasági szövetkezet alapszabályzatának megsértése miatt kizárni Csatlós Károlyt és Bocskai Józsefet a kolhoztagok sorából.”²²

Hasonló esetről készített jelentést a kolhoz ellenőrző bizottsága is. A bizottság 1966. augusztus 30-án ismertette Siklóczy Sándor péterfalvi lakos ügyét, aki „mint a múlt évben, úgy ebben az évben is [...] önkényesen leszedte a gyümölcsöt és lekaszálta a szénát a levágott 0,17 hektár háztájijáról”,²³ ezért a vezetőségi

²² NKHLR 1965: 16.

²³ NKHLR 1966: 43.

tagok úgy döntöttek, hogy a nevezett személy megbüntetése érdekében az ügyet átadják a népbíróságnak.

Az állam és annak képviselőjében a helyi kolhoz által végrehajtott telekátvételeknek és földelkobzásoknak köszönhetően a településen 1968-ban a mezőgazdasági termelésre hasznosított összterület (3192,8 ha) csupán 8,9%-a (269 ha) volt a kolhozisták magántulajdonában, ami magába foglalta a kisegítő gazdaságok területeit is.²⁴ Így a határvidéki településeken lényegében az 1970-es évek közepéig – az erdélyi falvakhoz hasonlóan²⁵ – nem fejlődött ki az állami szférán kívüli magántermelői szektor, az úgynevezett második gazdaság. E feltételek között a falusi családok gazdasági szükségletei kielégítésének egyetlen módja a kollektív vagyon egyéni visszaszerzése, eltulajdonítása, kisajátítása (a közös tulajdon „szétlopása”) volt.²⁶

A történeti források alaposabb elemzéséből ugyanakkor az is láthatóvá válik, hogy a deviánsnak minősített esetek jelentős része mögött nem az állam ellen elkövetett tudatos cselekvések, hanem gyakran csupán tradicionális szokásgyakorlatok álltak. Így például a kolhozparasztok gazt szedtek a gazdaság kukoricájában, lekaszálták vagy begyűjtötték a füvet a „kolhozmezőről”, vagy a betakarított területen „tallóztak”. A kolhoztagok által alkalmazott informális technikák egy része valójában tehát csupán azért vált törvénytörő cselekedetté, mert megváltoztak a helyi társadalmon belüli tulajdonjogi viszonyok: az állam újradefiniálta a lokális szintér keretei között fennálló korábbi társadalmi rendet, és ezzel együtt hatályon kívül helyezte a föld-, legelő- és birtokhasználati jog addigi normatív szabályait.²⁷

A törvénytörő cselekvések elterjedésében azonban – a birtokszerkezet, telekhasználati szabályok átalakítása mellett – az alacsony munkajövedelmek is fontos szerepet játszottak. A kolhozparasztok egy munkanapért járó bérezése a vizsgált faluban 1961-ben 1,82 rubel, 1963-ban 3,2 rubel, 1965-ben 3,24 rubel, 1967-ben 3,42 rubel, 1970-ben pedig 4,35 rubel volt.²⁸ Az alacsony bérek elleni tiltakozásnak azonban – a kolhozvagyon megdézsmálása, szétlopása mellett – számos egyéb formája is létezett. Ezek közé tartozott többek között a színlelt munkavégzés, a munkahelyről való igazolatlan hiányzás, az önkényes kilépés, továbbá a munkaerő-visszatartás olyan nyomatékosabb formája, mint a gazdasági célú elvándorlás.

A színlelt (látszólagos) munkavégzés problémáját több korabeli jelentés is említi. 1967-ben a kolhoz ellenőrző bizottságának egyik tagja például arról számolt be a vezetőségi tagok gyűlésén, hogy a mezei brigádban nem tartják be a munkafegyelmet:

²⁴ NKHLR 1968a: 5.

²⁵ Oláh 2004: 131.

²⁶ A „lopás mint bűn” megítélésével kapcsolatban lásd Szilágyi 2000: 746–750. A szövetkezetből való lopás, „szerzés” nem elítélendő a paraszti erkölcs szerint: Kocsis 2006: 101.

²⁷ Scott 1996: 113.

²⁸ NKHLR 1967b: 2; NKHLR 1970a: 23.

„[A munkások csak] néznek egyik a másikra, ha ő nem megy dolgozni a dohányba, akkor én se megyek. [...] A lánkásoknak²⁹ minden nap át kell mérni a megkapált területet, hogy ki mennyit teljesített. Egyes kolhoztagok nem mennek ki rendszeresen a munkába, csak azokban az esetekben, amikor jól lehet keresni. Felszólalt: Demeter János lánkás. Én nem akarom ismételni azt, amit a brigadéros elmondott. Az én lánkámban úgy, mint a több lánkába a munka csak 50%-ra van teljesítve.”³⁰

Egy másik szöveghelyen a kolhoz agronómusa, Molnár Kálmán szintén hasonló problémákat említett. Elmondása szerint:

„gyakran van a mezőn, a kertekben és látja, hogy a fegyelem nagyon rossz. A munkások kimennek a mezőre 9 órától fél 10-ig, meggondolják ki hol fog dolgozni, úgyhogy a munkát 10 órakor kezdik csak el. Aztán ebédszünet, amely náluk 1 órától 5 óráig tart. Mikor dolgoznak? [...] Már ültetni kell a paprikát, de a lánkások várják, mit mond a brigadéros. A brigadérosok nem tudom mit várnak?”³¹

Az adatok azt mutatják, hogy a kolhozban elérhető mezőgazdasági munkák rossz eltartóképessége és alacsony bérszínvonala miatt a kolhozparasztok egy része nem dolgozta le a kötelező munkanapminimumot (a nők esetében általában évente 100, a férfiaknál 120 napot). 1966-ban 38, 1967-ben 62, 1968-ban pedig 194 fő³² nem teljesítette a mezei és zöldségtermesztő, valamint a traktor- és gépkocsivezető brigádokban a központilag meghatározott minimális munkanapot.

A statisztikai adatok szerint 1962-ben az aktív korú munkaképes népesség (1741 fő) 26,7%-a (465 fő) egyetlen napot sem dolgozott a kolhozban. Ez a stratégia – a foglalkozásszerkezeti adatok alapján – különösen a nőkre volt jellemző. 1962-ben a munkaképes korú nőknek még majdnem fele (48,4%-a) nem a kolhozban, hanem saját háztartás-gazdaságában vagy más munkahelyen dolgozott. Bár, a vizsgált időszak végére a kolhozi termelésen kívül maradó, munkaképes nők aránya 5,3%-ra (45 fő) csökkent, ez a szám 1973-ban még mindig erősen meghaladta a hasonló gazdasági stratégiát követő férfiakét (4 fő) (1. táblázat).

A fent ismertetett példák pragmatikus, a mindennapi túlélést elősegítő gazdasági célú szabálysértő cselekvéseket tartalmaztak. Az autoriter vagy diktatórikus politikai rendszerekben – ahogyan arra James C. Scott is rámutatott – nagy

²⁹ A „termelői lánka” (ukránul: *ланка виробнича*) a kollektív gazdálkodási rendszerben a legkisebb (általában 10-12 főből álló) egységet, munkacsoportot jelölő kifejezés. Ez szervezetenként alá volt rendelve a termelői brigádoknak (rendszerint 4-6 lánkából állt egy brigád). Fő feladata a növénytermesztési – elsősorban kertészeti és zöldségtermesztési – munkálatok megszervezése és gyakorlati kivitelezése, elvégzése volt. A lánka-tagok tevékenységét a brigádvezetők és az agrártermelést ellenőrző fontosabb szakemberek irányították (Pogrebnyak–Fedan–Kolomijec 1972: 101).

³⁰ NKHLR 1967a: 32.

³¹ NKHLR 1969: 2.

³² NKHLR 1968: 62.

a megtorlás kockázata, ezért a hatalomnak alávetett társadalmi csoportok (annak érdekében, hogy biztosítsák sértetlenségüket) általában kerülnek az explicit politikai akciókat, és nem indítanak támadást az uralkodó szimbólumrendszerek ellen.³³

A kollektív emlékezet azonban több olyan eset emlékét is megőrizte, amelyek az állam és az állampolgárok közötti érdeklentéteket, ellenséges magatartásokat nem elsősorban gazdasági perspektívából, hanem a szimbolikus politikai cselekvések nézőpontjából mutatja be. Ezek közül most csupán két példát emelek ki. Az első a szocialista politikai rendszer egyik kulcsszimbólumával, a faluban található Lenin-szoborral kapcsolatos. Az emlékművet eredetileg 1952-ben állították fel a tivadari kolhoziroda udvarán. A szobrot 1968-ban átköltöztették Tiszapéterfalvára, ahol a hatvanas évek elejétől a kolhoz új faluközpontot alakított ki és – az időközben összevont települések számára – a kollektív gazdaság modern irodaházát építette fel. A szobor áthelyezésével megbízott építész az adott eseményére a következőképpen emlékezett vissza:

„Akkor még nem volt daruja a kolhozoknak. Hát csináltunk háromszögből egy csigát és avval engedték le [a szobrot]. Én mentem fel, mint lankás, mert mind félt menni, nem tudtuk hova tenni a kötelet. Én meg rátettem a nyakára, mert a szobor három darabbal vót, másfele lecsúszott vón a kötel, akárhogy teszed. Erre mi történik? Rátesszük a kötelet, mondom a fiúknak, hogy húzzátok a csigát. A fiúk mutatták nekem, hogy Üveges [párttitkár] ott áll az ablakba: hát álljon, nézze ott! Kiugrik... az álláson igazgatom a kötelet, hogy jó legyen... Kijön, kifulladás, kövér ember vót nagyon: Maga, maga fasiszta! Hogy merte Leninnek a nyakába akasztani a kötelet? Mondom, nézzen ide, jöjjön fel maga ide és mutassa meg nekem más módszerrel. Én mindig gyűlöltem és akkor is gyűlöltem a rendszert. Már ideges lettem. És ahogy forgattam, a kötéllel, ahogy megemelték, forgattam és megfogtam az állát, leszakadt, a kezembe maradt az álla. Újból kiugrott: Nem elég, hogy a nyakába akasztotta a kötelet még az állát is letörte. Megint elkezdett engem fasisztázní. Az emberek a hasukat fogják, röhögnek.”³⁴

A történet egy kezdetben látszólag ideológiailag semleges cselekvést – egy tereptárgy fizikai áthelyezését – mesél el, amely a hegemon hatalom reakciói révén fokozatosan politikai tartalmakkal telítődik. A jelenet komikus felhangja abból adódik, hogy a szobor mint a hatalom számára fontos szimbólum mozgatására javasolt megoldás (Lenin „felakasztása”) aláássza a hatalom autoritását, és egyben vállalhatatlan szimbolikus üzenetet (a „rendszer kivégzését”) is közvetíthet. A feladattal megbízott munkások tudatában vannak ennek az ambivalenciának és a párttitkár ettől való félelmének, ami elégségesnek bizonyul ahhoz, hogy az uralkodó hatalom szimbóluma a gúny (a „nevetés”) tárgyává váljon, és a hét-

³³ Scott 1996: 128.

³⁴ 74 éves magyar férfi, Tivadarfalva (interjú időpontja: 2014. augusztus 19.).

1. táblázat

A munkaképes korú népesség gazdasági aktivitása a „Hátarör” kolhozban (1962–1973)

	1962		1963		1964		1965		1967		1968		1969		1970		1971		1972		1973	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
a) Férfiak 16-tól 60 éves korig	943	54,2	779	50,6	809	48,1	895	49,2	858	54,7	971	53,7	948	54,2	901	50,2	964	56,1	900	52,5	904	52
b) Nők 16-tól 55 éves korig	798	45,8	760	49,4	872	51,9	925	50,8	711	45,3	836	46,3	801	45,8	893	49,8	754	43,9	815	47,5	837	48
Összesen	1741	100	1539	100	1681	100	1820	100	1569	100	1807	100	1749	100	1794	100	1718	100	1715	100	1741	100

Munkaképes korú népesség

Azon kolhozisták száma, akik egyetlen munkanapot sem dolgoztak le a kolhozban

a) Férfiak 16-tól 60 éves korig	78	4,4	14	0,9	6	0,3	30	1,6	0	0	16	0,9	30	1,7	15	0,8	4	0,2	2	0,1	4	0,2
b) Nők 16-tól 55 éves korig	387	22,2	209	13,6	124	7,4	75	4,1	220	14	17	0,9	57	3,3	32	1,8	115	6,7	30	1,7	45	2,6
Összesen	465	26,7	223	14,5	130	7,7	105	5,7	220	14	33	1,8	87	5	47	2,6	119	6,9	32	1,8	49	2,8

Forrás: „Hátarör” kolhoz számviteli jelentései (NIKHLR 1962: 2; 1963a: 3; 1964a: 3; 1965: 3; 1967c: 2; 1968b: 3; 1969a: 3; 1970b: 21.; 1971:4; 1972: 4, 1973: 3). (Saját szerkesztés)

2. kép. *Fiatal pár esküvői fotója Tiszapéterfálván V. I. Lenin szobránál (1980) (A Tiszaháti Tájélmúzeum tulajdona)*

köznapi ellenállás szerepét töltse be. Mindazonáltal néhány év alatt a falu főterére áthelyezett Lenin-szobor, a kötelezővé tett politikai rendezvények hatására fokozatosan épült be a település tradicionális térstruktúrájába. Az 1970-es évek második felére a kommunista emlékmű már a kollektív és személyes emlékezet fontos színterévé változott.

A másik eset – az előzőtől eltérően – az állam és a helyi társadalom közötti értékellentétet, vagyis egy eleve ideológiai síkon zajló konfliktust mutat be. Ennek középpontjában nem a hatalom szimbóluma, hanem éppen fordítva: a lokális közösség egyik fontos identitás-alkotó jelképe áll. 1977-ben a „Határőr” kolhoz vezetősége úgy döntött, hogy megpróbálja eltávolítani a két szomszédos település, Tiszabökény és Tiszafarkasfalva határában felállított kőkeresztet, amit az érintett települések katolikus felekezetű lakossága sikeresen megakadályozott:

„A régi világba is úgy vót, hogy minden faluba a végén vót egy kereszt... és akkor Farkasfalva és Bökény külön vót, csak egy ház vót ott, egy zsidóé. A zsidó embert nem bántotta a kereszt soha, megengedte, hogy a kereszt ott maradjon, mert már ott vót. Behív engem Bíró, meg Üveges, hogy a keresztet és a rajta lévő szobrot el kell onnan tüntetni. De ez már a negyedik vagy ötödik kísérlet vót. Mondom, nézzenek ide, az a zsidó ember, aki gyűlöli a kereszténységet, ha az megtúrte, én személyesen nem veszem le. Nem mondja azt neked senki - mondja Bíró –, hogy te vedd

le, öntsd meg Farkasfalván a régi temetőbe a helyit, válaszd ki, rendezd oda darut. Te esetleg embereket állíts oda, mennyi ember kell neked oda felakasztani a kötelet, meg így meg úgy? Hát mondom kell oda...oda tettem 6 embert, de én szóltam hamar a bökényi presbitereknek, mondom hónap reggel ez fog történni. Jó, Csaba ne törődje vele. Mondom én személyesen távol fogok állni, én hozzá nem nyúlok. Erre Üveges kirendelt 6 milicistát, a helybeliek is itt vótak. A milicisták leállították a forgalmat innen-onnen, nem lehetett elmenni sehova. Na, rá kell tenni a kötelet. Erre négy vagy öt ember baltával... Hát mit csináljunk? Üveges oda ugrik: Leninnek rátudta tenni a kötelet a nyakára azt mondja, a keresztre meg nem akassa rá a kötelet? Mondom nem fogom rá akasztani. A lényeg, nem vettük le, széjjel széledtek. Mondta ű a milicistáknak is, hogy menjen fel valaki, senki, egy ember se. Mondta, hogy nálatok itt pisztoly van, a hat embert fogjátok meg, vigyétek el onnan. De nem csináltak semmit. Elvonultak. Azóta is ott van a kereszt.”³⁵

Az út mentén található kegyhely és fészület mint a faluközösség szakrális identitását kifejező jelkép védelmezése egyfelől a helyi lakosság ellen irányuló szimbolikus erőszak megfékezését, másfelől a hivatalos ateista világnézet és állami identitáspolitiká nyilvános tagadását juttatta érvényre.

A lokális társadalomban az államhatalommal, illetve az azt képviselő hivatalos személyekkel szemben tanúsított ellenséges magatartásnak azonban nem csupán – a fentiekhez hasonló – absztrakt formái léteztek. Arra is több esetben volt példa, hogy a szűk vezetőségi elit (a kolhozelnök, elnökhelyettes, párttitkár) hatalmi túlkapásait a lakosság a verbális vagy akár a fizikai erőszak eszközeivel fékezte meg:

„Vót olyan parasztember, aki azt mondta az elnöknek, hogy a beledet villával hányjuk át... és akkor abba hagyta az uralkodást.”³⁶

„Paládrul számúzték László Sanyit, mert megfenyegette Ambrust [a kolhoz elnökhelyettesét]. A silógödron taposták a láncossal a silót, ezek meg valamin összevesztek, László Sanyi meg beugrott a traktorba, hogy beletapossa a silóba Ambrust és emiatt el kellett neki két évre távozni a falubul.”³⁷

„Vót olyan, hogy a pártsekretárt még meg is verték Forgolányba. Karácsony este megverték. Elment a bobikkal,³⁸ és amiért elkezdett ott hóbörögni, hogy mit járnak kántálni, meg a mittudom én és akkor útjukat állta Vaszil Ivánovics és akkor megcimbálták, megverték, meghápták a vénembert.”³⁹

³⁵ 74 éves magyar férfi, Tivadarfalva (interjú időpontja: 2014. augusztus 19.).

³⁶ 67 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2014. július 12.).

³⁷ 75 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. március 4.).

³⁸ Eredetileg katonai célokra kifejlesztett, de a polgári piacon is széleskörűen elterjedt szovjet terepjáró gépkocsi (UAZ-469) közbeszédben használt neve.

³⁹ 70 éves magyar nő, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. március 10.).

A hatalom képviselőire irányuló erőszakcselekményeket (nyelvi, illetve fizikai bántalmazás, megfélemlítés) a társadalmi dominancia kifejezésének alkalmi eszközeiként értelmezhetjük, amelyek mögött – ahogy az a fenti idézetekből is kiderül – eltérő motivációk (egyéni gazdasági, társadalmi sérelmek, a rituális és vallási élet túlkorlátozásával kapcsolatos ellenérzések) álltak. A törvényeket megsértő cselekvésformák – alkalmoszerűségük és kifejezetten kockázatos jellegük ellenére – lehetővé tették, hogy a lokális társadalom tagjai a jogfosztottság éveiben a hatalommal való visszaélésnek és az elnyomás szélsőséges formáinak bizonyos esetekben határokat szabjanak. A nyomásgyakorlásnak ezek a durvább eszközei nem ritkán magát a hatalmi elit tagjait készítették a falu lakosaihoz való alkalmazkodásra, illetve különféle védekezési stratégiák kidolgozására:

„Bíró Andor sehova se járt egyedül. Akkor nagyon sok mulatás vót, de ilyenkor, hogy onnan elment vón hazáig, haza gyalog – olyan soha nem vót. Mindig ott kellett lenni a sofőrnek, mert félt magába haza menni.”⁴⁰

„Paládon mondjuk szembe szállottak az elnökhelyettessel is, magába ű se mert sohse Paládra menni, mindig vitt magával két-három embert. Itt, Péterfalván nem mertek, de ott vakmerők vótak. Amikor összecsatolták a kolhozot, Almáson szintén így vót, arról nem is kell beszélni. Mert ott, amikor a tehén ólba bevitték a korpát, az egyik végén bement, a másik végén meg már ment befele a faluba. Ambrus, az elnökhelyettes ugri ezt megakarta szüntetni, de nem ment. Nem is ment egyedül oda, mindig vitt két-három embert, hogy legyen tanú. Ott nem tudta megszüntetni. Péterfalván meglehetett. Ez a nép másabb. Finomabb, nem olyan durvák, mint ott, finomabb. Ez a valóság.”⁴¹

BÜNTETÉSI STRATÉGIÁK

A kolhoz munkások szabálysértő magatartásaira a hatalom különféle fegyelmezési technikák alkalmazásával válaszolt. A legitim módon alkalmazható gazdasági szankciók és büntetési módszerek körét a vidéki településeken rendszerint a kollektív gazdaságok alapszabályzatában rögzítették. Az államszocialista időszakból három ilyen különböző (1948, 1960, 1971-ben) elfogadott működési szabályzat ismert. Ezek szerint a kolhozban alkalmazott hivatalos büntető intézkedéseket – a részletek figyelembevétele nélkül – alapvetően három nagyobb csoportba sorolhatjuk:

⁴⁰ 67 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2014. július 12.).

⁴¹ 75 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. március 4.).

1. olyan szankciók, amelyek elsődleges célja az erkölcsi lefokozás, azaz a nyilvános vagy privát megszégyenítés (megrovás, fekete táblán való feltüntetés, figyelmeztetés) gyakorlata volt;

2. a kolhoz munkások fizikai (testi) erejének kizsákmányolására és társadalmi mobilitásának korlátozására szolgáló eljárások (ideiglenes eltávolítás a munkából, rossz minőségű munka ismételt elvégzése a munkanapok felszámolása nélkül, alacsonyabb munkakörökbe történő beosztás);

3. a gazdasági javak termelésének és elosztásának állami monopóliumán alapuló rendszerből történő teljes kizárás, valamint a társadalmi kirekesztés stratégiai (ideszorolható a kolhozból való kizárás, valamint a börtönbüntetés ritkábban alkalmazott technikája).

A korabeli kolhozvezetőségi jegyzőkönyvekből a fegyelmezési eljárásoknak azonban e formális megoldásoknál jóval összetettebb képe rajzolódik ki. Az 1961–1971 közötti években a kolhozvezetők által alkalmazott szankciók háromnegyedét (79,8%-át) egymástól jól elkülöníthető, homogén büntetési formák alkották. Ebbe a kategóriába tartozott a figyelmeztetés, a pénzbüntetés, a munkanap- és pótdíj- vagy százaléklevonás, az alacsonyabb státuszú vagy bérezésű munkára történő áthelyezés; súlyosabbnak minősített szabály- és törvénysértések esetén pedig a rendőrségi, népbírói eljárás, valamint a kolhozból való kizárás gyakorlata (2. ábra).

A hatalom a kolhoz munkások által elkövetett szabálysértéseket leggyakrabban a dolgozók anyagi, valamint fizikai (testi) erejének elvonásával – vagyis a pénztöke és „munkaerő-tartalék” állami kisajátításával – próbálta megtorolni. A jegyzőkönyvek adatai alapján 1961–1971 között a fegyelmi ügyek 32,3%-a pénzbüntetéssel, 18,4%-a pedig a ledolgozott munkanapok csökkentésével zárult. Ezekben az években a munkásoktól összesen 5615,23 rubelt és 616,24 munkanapot vontak le különféle kihágások vagy törvénysértések miatt. A legkisebb összeg, 0,50 kopek megfizetésére (és kiegészítő büntetésként 5 munkanap levonására) Kerecsány József állatgondozót kötelezték, aki 20 kg takarmányrét-pát lopott az állatfarmról.⁴² A legnagyobb pénzbüntetést, 722 rubel 50 kopeket pedig Demjén József mezei örre szabták ki, aki a kolhoz területén kivágott és ellopott 317 akácfa kapcsán – másik két munkatársával, Jakab Sándor és Balogh István örökkel együtt – „nem tudott rámutatni a bűnösökre”.⁴³

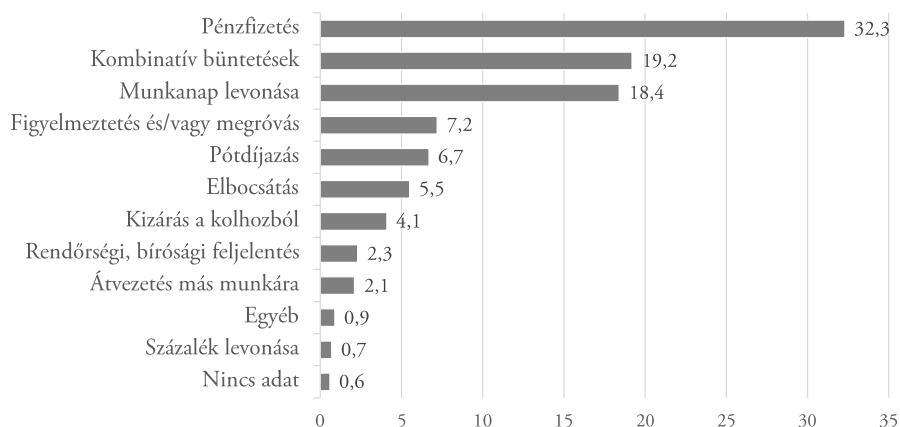
A harmadik leggyakoribb – az eljárások csaknem egyötödét (19,2%-át) kitevő – fegyelmezési stratégia az egyes büntetési processzusokat egyesítő, illetve azokat kombinatív módon alkalmazó normalizáló technika volt. Ide mintegy húsz különböző, jól elkülöníthető variáns (pénzbüntetés és munkanaplevonás; pénzbüntetés és elbocsátás; pénz-, pótdíj- és munkanaplevonás; százalék-, munkanap- és pótdíjazás levonása stb.) tartozott. Az 1961. december 2-án kelt jegyzőkönyv szerint ilyen típusú büntetést szabtak ki például a tiszabökényi állat-

⁴² NKHLR 1961: 7.

⁴³ NKHLR 1962: 13.

2. ábra

A „Határőr” kolhozban alkalmazott fegyelmezési technikák legjellemzőbb típusainak százalékos megoszlása (1961–1971)

Forrás: Hivatkozott kolhozvezetőségi jegyzőkönyvek (saját szerkesztés)

farmon, ahol az egyik fejőnő, Mondics Rózsika elloptott 8 liter tejet. A vezetőség határozata alapján a fejőnőt öt rubel megfizetésére kötelezték, ezenkívül levontak tőle öt munkanapot, továbbá elbocsátották munkahelyéről. Kiegészítő büntetesként pedig férjétől, Mondics Páltól is levontak további három munkanapot.⁴⁴ A kiragadott példa jól illusztrálja, hogy milyen mértékű aránytalanságok voltak az elkövetett szabálysértések és az azokra kiszabott, összetett szerkezeti felépítésű kombinatív büntetések között. A vizsgált forrásokból rekonstruálható ugyanis, hogy 1961-ben 8 liter tej ára – a néhány évvel későbbi, 1964-es rendelkezésünkre álló adatok alapján – legfeljebb 1,60 rubel lehetett (0,20 kopek/liter).⁴⁵ Ezzel szemben 1961-ben egy átlagos napszám értéke mindössze 1 rubel 82 kopeket tett ki. Vagyis az elloptott tejért – a fejőnőtől és családjától levont pénz- és munkanap együttes értékével számolva – összesen 19,56 rubel büntetést szabtak ki, amely 97,8 liter tej árának felelt meg, és mintegy tizenkétszer haladta meg az okozott kár valódi értékét. E kombinatív büntetési stratégiák szekvenciális felépítése megsokszorozta a kolhozmunkásokkal szemben törvényesen kiszabható büntetések lehetőségeit, azaz növelte a megtorló intézkedések produktivitását és elretentő erejét.

Mindettől eltekintve azonban a vizsgált korszakban tárgyalt 243 fegyelmi ügynek hozzávetőleg kétharmadára (69,9%) a fent bemutatott három stratégia, tehát a pénzbüntetés, a munkanapok levonása vagy a különféle büntető intézkedések variánsaiból képzett technikák együttes alkalmazása volt a jellemző. Ezek-

⁴⁴ NKHLR 1961: 44.

⁴⁵ NKHLR 1964b: 29.

kel a módszerekkel összesen 395 főt büntettek meg: 229 főt lopás, 46-45 főt munkafegyelem megsértése, illetve rossz minőségű munka miatt, további 8 személyt hanyagság, 59 főt pedig károkozás következtében.

Az eddig ismertetett szankciókon kívül – főleg a kisebb léptékű gazdasági törvényszegések esetén – szintén kedvelt büntetési eljárásnak számított a megtermelt zöldség, gyümölcs, gabona stb. után járó pótdíjak és termésszázalékok (összesen 7,4%) visszatartása, továbbá a szóbeli vagy írásbeli figyelmeztetés módszere. Ez utóbbi az esetek 7,2%-ában fordult elő és – a visszaemlékezések szerint – a legenyhébb büntető intézkedések közé tartozott:

„Végovor⁴⁶... megrovásba részesíteni... megrótták itt még akkor is... a pártembert minden megbotlásért megrótták. Még a családi ügybe is beleszólt. Ha megívott, meg rosszul csinálta, a tervet nem hajtotta végre, megtárgyalták, hoztak egy határozatot, hogy megrovásba részesíteni.”⁴⁷

„Hát azt azér’ nem vette olyan komolyan... Megróttak, hogy na, legyen valami, de az ember legfeljebb köpött egyet, oszt ment tovább, nem számított.”⁴⁸

Az utóbb említett két eljárásnál jóval súlyosabb büntetésnek számított az átmeneti (1 héttől akár 12 hónapig terjedő időszakra terjedő) vagy végleges elbocsátás, valamint az alacsony presztízsű és bérű munkakörökbe történő áthelyezés, lefokozás módszere. E két fegyelmezési eljárás együttes aránya elérte a 7,6%-ot. Mindkettő azonban csupán az 1960-as évek második felétől vált igazán népszerűvé, amikor – a gazdálkodás autonómiájának elvesztésével és a továbbtanulási lehetőségek kiszélesedésével – a paraszti munka veszített korábbi presztízséből, és a tradicionális gazdasági tevékenység nagy része a szakképzetlen fizikai munka státusába került.⁴⁹ A hatvanas évek elejétől a kollektív termelésben munkát vállaló fiatalok között folyamatosan nőtt azok száma, akik az agrárszektor elhagyására törekedtek, és a technológiaiilag fejlődő, illetve gazdasági előnyökkel járó munkakörökben próbáltak elhelyezkedni. A településen készített interjúk szerint ezekben az években vonzóbb szektornak – „jó helynek”, „könnyebb munkának” – számított: a gyári (üzemi) munka, az ipari segédmunka (építőbrigád), a műszaki (traktorista, gépjárművezető) vagy adminisztratív (irodai) munkakörök, míg ezzel szemben „rossz helynek” tartották a hagyományos agrártermelői (például a kapásbrigád, a kertészeti brigád, az állatgondozó és a növényvédő brigádokban található) tevékenységek többségét. A folyamat részeként a korábbi, tradicionális munkamentalitás jelentős változáson ment keresztül, amit jól illusztrál az alábbi idézet is.

⁴⁶ Szláv jövevényszó (oroszul: *выговор*) – jelentése: megrovás, figyelmeztetés, megintés, dorgálás.

⁴⁷ 75 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. március 4.).

⁴⁸ 60 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. április 4.).

⁴⁹ Asztalos 1997: 33.

„Az idősebb Csatlós Daniné, Juci néni, mindég morgolódott, hogy hát Margit miért nem jössz már be könnyebb munkára, hát a gyárba jönnél már be, hát ez [a mezei munka] csak fizikai munka. A gyárba csak könnyebben megkeresed. Na hát tudod, az olyan tiszta munka vót, olyan fehér köpenyesen dógoztunk. Olyan, na... Na most kint a napon vagy egy-egy hűvös helyen bent dógozni, már a gép azt megadja azt a kényelmet.”⁵⁰

A termelési folyamatok modernizálása, gépesítése, valamint az ipari bér-munka jelentőségének növekedése következtében – ahogyan azt a fenti idézet is mutatja – egy a korábbinál differenciáltabb munka- és pénzfogalom alakult ki. A kollektív termelési rendszerben egyre élesebben elkülönült egymástól a *nehéz* versus *könnyű* munka, a *tiszta* versus *koszos* munka, a *benti* versus *kinti* munka fogalma, mint ahogy mindinkább határozottabbá vált a *jó* versus *rossz* pénz vagy *kevés* versus *sok* pénz közötti distinkció is:

„Megkerestük a jó pénzt bent, ott meg löktek nekünk. Hát ott, kint, ki hogy bírt, úgy labécolt. Ott nem ölt el bennünket a munka. Nem ölt el bennünket. Na viszont azután fizettek, hogy hány láda almát szedtünk. Azért csak szedegettünk, megvót ott a norma is. Vigyáztunk mi azért arra, hogy annyi, amennyi kell, meglegyen. Ha nem tudtuk szedni, akkor levertük. Ha nem vót ott a brigadéros, vagy nem vót közel. Azt mondják segíts magadon az isten is megsegít, igaz?”⁵¹

A kolhoz alapítását követő második generáció tagjai számára a szakma- és munkahelyválasztás stratégiája a fizikai munka elkerülésére és a jövedelem maximalizálására irányult. A gazdaság dolgozóinak mindennapi tevékenységében egyre hangsúlyosabb szerepet kaptak a kényelmi szempontok: a kulturált munkakörülményeknek, a munkával töltött idő lerövidítésének, a pihenőidő meghosszabbításának, a hatalmi ellenőrzés „kicszelezésének” a lehetősége. Ennek részeként például a földhöz való korábbi emocionális viszony – amit Tóth Zoltán földfétisnek nevezett⁵² – megszűnt, illetve sokkal pragmatikusabb, racionálisabb kapcsolattá alakult át. Másként fogalmazva az 1945-ös politikai fordulat első három évtizedében bekövetkező változások hatására fokozatosan alakult át a tradicionális gazdasági termelés korábbi etikája is: a kézi vagy állati erővel végzett tevékenységek, valamint a gazdaságilag fejletlen ipari területek, egyszóval a paraszti (fizikai) munka a fiatalabb generáció tagjai számára egyre inkább maga is büntetéssé változott. A hatalmi elit így mind gyakrabban alkalmazta azt a fegyelmezési eszközt, hogy a rosszul dolgozó, engedetlen vagy valamilyen vétiséget elkövető szakmunkásokat (gépkocsivezetőket, traktoristákat, az iparban dolgozókat) megfosztotta munkaeszközeiktől, és rövidebb vagy hosszabb ideig nehezebb fizikai munkára osztotta be őket.

⁵⁰ 63 éves magyar nő, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. április 5.).

⁵¹ 76 éves magyar nő, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. március 20.).

⁵² Idézi: Gagyí 2005: 80.

1969-ban például Görbe András és Kölcsi Elek traktoristák „önkényesen, részeg állapotban jártak szántani a kolhozisták háztájiját”, ezért Kölcst egy hónapra, Görbét hat hónapra a mezei brigádba vezették át,⁵³ ahol kézi földmunkát (kapálást, gyomlálást) kellett végezniük. Ugyanebben az évben Veres Zsigmond, a fűrészüzem egyik dolgozója többször is megsértette a balesetvédelmi szabályzatot („a teherautóról le akart venni egy berendezést a farm számára, ami összetört”, másodszer pedig a fafeldolgozó üzemben „rá ült a fára, amelyet szétvágott a fűrész”). A kolhoz vezetősége úgy határozott, hogy leváltják korábbi posztjáról, és egy hónapra átvezetik a mezei brigádba.⁵⁴

A vizsgált településen az első jelentősebb ipari egységet, a téglagyárat – ahová kezdetben csupán protekcióval vagy pénzért lehetett bejutni – a helyi társadalom tagjai az 1970-as évek közepétől már a fegyelmezés színhelyének (a lokális szóhasználat szerint „büntetőlágernek”) tekintették, ahová többnyire csupán a faluközösség perifériáján elhelyezkedő családok (a „cigányok” vagy a „nincstelenek”, a „szerencsétlenek”) jártak dolgozni:

„Hogyha vót egy traktorista és azt megfogva [az elnök vagy a vezetőség] valamivel... hogy elvitt egy pricep⁵⁵ porondot vagy valamit... levette a munkából és betette a téglagyárba – a vót a büntetőláger. Betette oda dógózni egy hónapra. Vagy kiküldte a brigádba kapálni. Tudod az nagyon nehéz munka vót, a megbüntetetteket inkább ide tették. 69-be indult meg a gyár, akkor született meg a jányom, 71-be már keresni kellett a munkásokat, mert nem vót, aki dógózzon. Pláne a férfi erő hiányzott. Akkor oszt küldte [a vezetőség] a büntető lágerbe fele a munkásokat.”⁵⁶

A levéltári iratok szerint 1961 és 1971 között fő- és/vagy mellékbüntetésként összesen 63 személyt bocsátottak el vagy fokoztak le, ami a kolhozban megbüntetett alkalmazottak 11,9%-át tette ki. Ebből 37 főt lopásért, 22-t a munkafegyelm megsértéséért, további 2-2 személyt pedig hanyagságért és károkozásért büntettek meg.

A mindennapi törvényszegések másik csoportjába a kolhozisták különféle munkaerő-elvonási technikái (színlelt munkavégzés, igazolatlan hiányzás, önkényes kilépés körébe sorolható hétköznapi eljárások) tartoztak. Ezek visszazorítására – a gyakori pénzbüntetés vagy munkanaplevonás mellett – a helyi gazdasági-adminisztratív elit számos egyéb, meglehetősen produktív eljárást dolgozott ki. A különféle jutalmakból, a pótfizetésből való kizárás közismert gyakorlatán kívül ilyen fegyelmezési stratégia volt többek között a kolhozmunkások háztelkei, földterületei méretének erőszakos csökkentése, vagy éppen az új telekhelyek

⁵³ NKHLR 1969b: 42.

⁵⁴ NKHLR 1969b: 20.

⁵⁵ Szláv jövevényszó (oroszul: *нружен*) – jelentése: utánfutó.

⁵⁶ 75 éves magyar férfi, Tiszapéterfalva (interjú időpontja: 2015. március 4.).

kimérésének megtagadása, a lakosság fizikai mozgásának korlátozása, végső esetben pedig a törvényszegő személyek kizárása a kolhozból.

A tiszaháti települések mikroregionális központjává váló Tiszapéterfalván a hatvanas évek közepétől tömegesen alapítottak új gyárakat és ipari üzemeket, amelyek kiszolgálásához a kolhoz vezetőségének a korábbiaknál jóval nagyobb munkaerőre volt szüksége. Ennek érdekében számos olyan intézkedést hoztak, amelynek a népesség mesterséges felduzzasztása – Foucault szavai szerint a lakosság „eredeti térbeli beágyazottságának megszüntetése és funkcionális áthelyezése”⁵⁷ – volt az elsődleges célja. Ezek közé tartozott például az a meglehetősen korán, 1962-től kialakult hatalmi gyakorlat, hogy a környező falvakban (Forgó-lány, Nagypalád, Fertősalmás, Bökény) a családot alapítani szándékozó fiatalok számára saját származási településükön nem adtak telekhelyet; a kolhoz kizárólag a településcsoport központjában, Tiszapéterfalván engedélyezte új házak építését és földterületek kimérését. A beköltöző népesség elhelyezésére a kolhoz 1961 és 1975 között a meglévő lakásállományhoz (429 ház) további 552 házat épített hozzá, amelynek mintegy 8 új településrészt (Gorkij utca, Majakovszkij utca, Ifjúsági utca, Petőfi utca, Paládi út, Gagarin utca, Kossuth L. utca, Móricz Zs. utca) alakított ki – mindez jól érzékelteti a településfejlesztési politika által indított népesedési folyamatok (a települések közötti lakosságcsere, az egyoldalú népességkoncentráció, a mesterséges belső migráció stb.) mértékét.

A fegyelmezési gyakorlatok szempontjából tanulságosaknak tűnnek a megbüntetett személyek foglalkozásszerkezeti adatai is. A vizsgált tízéves periódusban a szűk értelemben vett politikai-gazdasági elit (kolhozelnök, elnökhelyettes, párttitkár) egyetlen tagja ellen sem indult szabálysértési eljárás. A megbüntetett személyek között a relatíve jobb gazdasági és munkafeltételek között dolgozó szakértelmiségi és parasztkáderek száma szintén elenyésző volt; a két foglalkozási csoport együttes aránya nem haladta meg a 8,4%-ot. A büntető intézkedések 37,8%-a a kollektív vagyonhoz és erőforrásokhoz (mezőgazdasági gépek, eszközök) hozzáférést biztosító örök, raktárnokok, anyagfelelősök, garázsfőnökök, beszerzők szabálysértő tevékenységének megfékezésére irányult. Sokatmondó tény, hogy az összes megtorló eljárás több mint felét (53,2%) ugyanakkor a gazdasági, társadalmi értelemben legrosszabb helyzetben lévő agrárnépességgel (az állatfarmokon, kertészeti és mezei brigádokban dolgozó kolhozparasztokkal) szemben indították. Ez utóbbiak, vagyis a munkaszervezeti hierarchiában alacsonyabb szinten elhelyezkedő, gyengébb érdekérvényesítő képességű társadalmi csoportok esetében a kolhoz vezetősége a relatíve kisléptékű törvényszétséket is nagyon gyakran aránytalanul súlyos büntetésekkel torolta meg. Az egyik vezetőségi ülés jegyzőkönyve szerint például Bíró Andor, a péterfalvi kolhoz elnöke, 1963-ban tetten érte Ary Károly brigádvezető feleségét, aki 10 kg karalábét lopott a gazdaság kertészetéből. Ezért a cselekedetért a karalábé árának

⁵⁷ A térbeli (újra)felosztást és funkcionális elrendezést mint fegyelmezési technikát részletes elemzi: Foucault 1990: 193–202.

(10 rubel) megfizetésén kívül Ary Vilmától levonták az egész évi pótdíjazását, megbüntették férjét 5 munkanapra, valamint levonták pótfizetésének 50%-át. A büntetés részeként – a férj kivételével – elbocsátották a kolhozból az egész családot. Ezenkívül elmozdították posztjáról Nagy Lajos őrt is, mivel nem óvta meg a kolhozvagyon, és nem látta el megfelelően feladatát. Egy másik alkalommal ugyancsak a kolhozelnök a vezetőségi tagoknak jelezte, hogy 1967. október 11-én elfogta Tóth Imrét, a 2. állatfarm műszaki dolgozóját, aki munkahelyéről táskájában tápot lopott. Az elnök javaslatára az elkövetőt elbocsátották állásából, és megfosztották az 1967. évi pótdíjazásától. Ezenkívül megbüntették „a felelőtlen hozzáállásért Homoky elvtársat farmvezetőt, az őrt, Szabó Bélát és a malom munkásait: Tárkányi Tibort és Vince Jenőt 5-5 rubelre”.⁵⁸

Az idézett példa plasztikusan szemlélteti, hogy a hatalmi elit nem csupán a szabálysértéseket közvetlenül elkövető egyéneket, hanem általában azok tágabb környezetét is megbüntette; a bürokratikus-hatalmi elit a kolhoz munkások lojalitását az új (szocialista) államhoz a faluközösség hagyományos társadalmi tőkéjének⁵⁹ – családi, rokonsági, baráti kapcsolatainak és belső társadalmi kohéziójának – gyengítésével próbálta megerősíteni.

* * *

A bemutatott források és empirikus példák alapján az államszocialista rendszer mikroszintű működésének olyan modellje rajzolódik ki, amelyben a kolhoz munkások túlélési stratégiái és az azokkal szemben álló fegyelmezési mechanizmusok a mindennapi élet különféle (gazdasági, társadalmi, politikai) szférájában egymás hatásait kölcsönösen korlátozó rendszert alkotnak:

a) A kolhozparasztok által alkalmazott olyan stratégiák, mint a lopás vagy a szándékos károkozás gyakorlata – a lokális társadalom nézőpontjából – lehetővé tette a gazdasági javak informális redistribúcióját és a magántulajdonhoz való jog kifejezését. Mindez ugyanakkor – a hatalom nézőpontjából – egyet jelentett a termelés és elosztás állami monopóliumán alapuló új (szocialista) rendszer megkérdőjelezésével is. Az államhatalom, illetve az azt képviselő helyi bürokratikus-gazdasági elit e stratégiákat a kolhoz munkások egyéni anyagi és humán erőforrásainak csökkentésével (a dolgozók pénztőkéjének, munkaerejének kisajátításával) próbálta megtorolni. Ennek érdekében különféle szankciókkal időről időre szimbolikusan „megvédte”, restaurálta az új tulajdonjogi és birtokviszonyokat.

b) Ezzel szemben az olyan szabálysértő cselekvések, mint például a munkafegyelem megsértése, a színlelt munkavégzés, a rossz minőségben, hanyagul elvégzett munka vagy akár a termeléstől való önkényes távolmaradás gyakorlata – a hétköznapi emberek perspektívájából – funkcióját tekintve inkább az új termelési rendszer, ezen belül is különösen a mezőgazdasági és ipari bémunka kez-

⁵⁸ NKHLR 1963b: 15.

⁵⁹ Bourdieu 1998; Coleman 1998.

deti elutasítását jelentette. Ezek megfékezése érdekében a hatalom számos olyan intézkedéseket fogantatosított, amelyek segítségével a magángazdálkodás teljes felszámolására, ellehetetlenítésére tett kísérletet, miközben megpróbálta fokozni és racionalizálni a nagyüzemi termelést.

c) Az uralkodó hatalom jelképeinek megkérdőjelezése, átértelmezése (például a településen felállított szovjet emlékművek, szobrok és múzeumok negligálása⁶⁰) segítségével a lakosság alkalmanként hangot adhatott annak, hogy az új világnézetnek, a kötelezővé tett kommunista ideológia kizárólagos terminológiájának, politikai mítoszainak és értelmezéseinek hol vannak a társadalmi határai és viszont.

d) A lokális társadalomban az államhatalommal, illetve az azt képviselő hivatalos személyekkel szemben tanúsított ellenséges magatartásnak – a faluközösség perspektívájából – a totális társadalmi kontroll megfékezése volt az elsődleges célja. A szovjet termelési rendszer feltételeinek kialakítása (az erőszakos kollektívizálás, a bebörtönzés, a megfélemlítés, a bántalmazás akár több generáción is átívelő tapasztalata) bizonyos helyzetekben alapot adhatott a hatalmi hierarchia szimbolikus megfordítására, azaz az elnyomók által használt fegyvelmezési technikák reaktív („népi”) formáinak kidolgozására és érvényesítésére.

Az 1960–1970-es években – nagyon sematikusán személve a folyamatokat – a hétköznapi informális technikák ellensúlyozták a totális hatalmi kontrollt, és létrehozták azokat az alternatív helyeket, szituációkat, tereket, amelyekben a politikai diktatúra keretei között, illetve azok ellenére a magánszféra és a túléléshez szükséges minimális szabadságjogok érvényesülhettek. A vidéki lakosság az általa alkalmazott informális módszerek segítségével érvényesíthette és artikulálhatta egyéni érdekeit, kifejezhette viszonyát az új tulajdonjogi, gazdasági, ideológiai viszonyokhoz, ezáltal pedig az elnyomás éveiben bizonyos értelemben demokratizálta, illetve – Sheila Fitzpatrick szavaival élve – domesztikálta a totitárius államot.⁶¹ Ebben az értelemben a vizsgált településen látható szabálysértő gyakorlatok hozzájárultak az expanzív (túlműködő) hatalom megfékezéséhez, társadalmi korlátainak kijelöléséhez.

Az államhatalom és annak képviselőiben a helyi gazdasági, politikai elit mindezt természetesen nem hagyta szó nélkül. A bemutatott fegyvelmezési technikákkal konceptualizálta a kolhoz munkások által legitim módon alkalmazható gazdasági, társadalmi, politikai cselekvések körét; analitikus hatalomként⁶² osztályozta, értékelt az egyéni magatartásformákat: bizonyos viselkedéseket felmagasztalt, míg másokat leértékelte vagy elnyomott. A büntetőeljárások ezáltal hozzájárultak a hétköznapi praktikák elterjedésének korlátozásához, mérsékeltek a kollektív termelés produktivitása ellen ható tényezőket, miközben – ezzel párhuzamosan – szimbolikus restaurálták a fennálló hatalmi viszonyokat, megerősítették az állampolgárok fölött gyakorolt kontrollt.

⁶⁰ Ezzel kapcsolatban részletesen lásd Borbély 2016.

⁶¹ Fitzpatrick 1996: 831–866.

⁶² Vö. Foucault 1997.

FORRÁSOK

NKHLR (Nagyszőlősi járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári részlege)

1960 A „Határőr” kolhoz elnökének beszámolója a kolhoz 1960. évi pénzügyi-gazdasági tevékenységéről.

1961 A mezőgazdasági artel alapszabályzata.

1962 A „Határőr” kolhoz éves számviteli jelentése az 1962. évről.

1963a A „Határőr” kolhoz 1963. évi számviteli jelentése.

1963b Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1963. évi munkájáról.

1964a A „Határőr” kolhoz 1964. évi számviteli jelentése.

1964b Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1964. évi munkájáról.

1965 A „Határőr” kolhoz 1965. évi számviteli jelentése.

1966 Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1966. évi munkájáról.

1967a Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1967. évi munkájáról.

1967b A „Határőr” kolhoz gazdasági adatai az 1961–1967. évre.

1967c A „Határőr” kolhoz 1967. évi számviteli jelentése.

1968a Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1968. évi munkájáról.

1968b A „Határőr” kolhoz 1968. évi számviteli jelentése.

1969a A „Határőr” kolhoz 1969. évi számviteli jelentése.

1969b Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1969. évi munkájáról.

1970a Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének 1970. évi munkájáról.

1970b A „Határőr” kolhoz 1970. évi számviteli jelentése.

1971 A „Határőr” kolhoz 1971. évi számviteli jelentése.

1972 A „Határőr” kolhoz 1972. évi számviteli jelentése.

1973 A „Határőr” kolhoz 1973. évi számviteli jelentése.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Apor Balázs 2008: Hagiográfia és kommunista vezérkultusz: Rákosi Mátyás életrajzai.

In: Horváth Sándor (szerk.) 2008: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest, 132–153.

Asztalos Morell Ildikó 1997: A nemek közötti egyenlőtlenségek az államszocializmus korszakában. Tézisek a feminista megközelítéshez. *Szociológiai Szemle* (3.) 33–67.

Bartha Eszter 2003: A sztálinizmus a régi és az új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai*. Budapest, 15–39.

Bartha Eszter – Bezsenyi Tamás (szerk.) 2017: *Egy másik Kelet-Európa: Munkás- és társadalomtörténeti tanulmányok Mark Pittaway emlékére*. Budapest.

Biró A. Zoltán 1994: Szocialista urbanizáció a hatvanas-hetvenes években. Az átmeneti életformákban működő stabilizációs stratégiák vizsgálata a Csíki-medencében. *Antropológiai Műhely* (5.) 95–135.

Bódy Zsombor 2004: Struktúrák és tapasztalatok. Politikai hatalom és társadalom az NDK társadalomtörténet-írásában. *Századvég* (9.) 32. 3–36.

- Borbély Sándor 2015: Informális gazdasági stratégiák az ukrán-magyar határvidéken. In: Turai Tünde (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. Budapest, 217–245.
- Borbély Sándor 2016: A szovjet politikai diktatúra által konstituált történeti múlt – a lokális időtapasztalat intézményes átalakítása Kárpátalján, az 1960–1980-as években. *Múltunk* (61.) 2. 187–224.
- Bourdieu, Pierre 1998: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, 155–176.
- Boym, Svetlana 1994: *Common Places: Mythologies of Everyday Life in Russia*. Cambridge.
- Coleman, James S. 1998: A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In: Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, 11–44.
- Eaton, Katherine B. 2004: *Daily Life in the Soviet Union*. New York.
- Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon, 1951–1961*. Budapest.
- Fedinec Csilla 1999: *Fejezetek a kárpátaljai közoktatás történetéből (1938–1991)*. Budapest.
- Field, Deborah A. 2007: *Private Life and Communist Morality in Khrushchev's Russia*. New York.
- Fitzpatrick, Sheila 1996: Signals from Below: Soviet Letters of Denunciation of the 1930s. *The Journal of Modern History* (68.) 4. 831–866.
- Fitzpatrick, Sheila – Gellately, Robert (eds) 1997: *Accusatory Practices: Denunciation in Modern European History, 1789–1989*. Chicago.
- Fitzpatrick, Sheila 1999: *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford.
- Foucault, Michel 1990: *Felügyelet és büntetés. A börtön története*. Budapest.
- Foucault Michel 1997: A szubjektum és a hatalom. In: Kiss Attila – Kovács Sándor – Odorics Ferenc (szerk.): *Testes könyv II*. Szeged, 267–292.
- Frommer, Benjamin 2005: *National Cleansing: Retribution against Nazi Collaborators in Postwar Czechoslovakia*. New York.
- Gagyí József 2005: Kötelesség és igazság – a mai vidéki élet kulturális, erkölcsi dimenzióiról. *Magyar Kisebbség* (9.) 3–4. 78–93.
- Getty, J. Arch 2003: A magasztos eszme és a bolsevik gyakorlat: nagy remények és megcsúfolt lojalitás a háború előtti Szovjetunióban. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapjai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest, 233–265.
- Gyarmati György – Palasik Mária (szerk.) 2012: *A Nagy Testvér szatócsboltja. Tanulmányok a magyar titkosszolgálatok 1945 utáni történetéből*. Budapest.
- Hann, Chris (ed.) 1993: *Socialism. Ideals, ideologies, and local practice*. London.
- Horváth Sándor 2004: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest.
- Horváth Sándor 2006: A mindennapi szocializmus és a jelenkortörténet. Nézőpontok a szocialista korszak kutatásához. *Századvég* (11.) 40. 3–30.
- Horváth Sándor (szerk.) 2008: *Mindennapok Rákosi és Kádár korában. Új utak a szocialista korszak kutatásában*. Budapest.
- Kiss Dénes István 2004: A falusi elit átalakulása Erdélyben. *WEB* (12.) 9–15.

- Kocsis Aranka 2006: *A gazda, a családja, a munka és a hatalom. Értékváltozások egy kisalföldi faluban*. Pozsony.
- Koltai Gábor 2014: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek: Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában (1948–1956)*. (PhD-disszertáció.) ELTE BTK, Budapest.
- Korszun, Olekszij M. 2014: Kolektivizacija v Zakarpattyi: politichnyi ta administrativnyi zahodi primusovogo vplivu na seljan. 1944–1955. Zbirnyik arhivnyih dokumentyiv i materialiv. Uzhgorod.
- Kosztó Gyula 2014: *Iskolán kívüli népművelés Kárpátalján 1940–1944 között*. Ungvár.
- Levi, Giovanni 2000: A mikrotörténelemről. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Budapest, 127–146.
- Luthar, Breda – Pusnik, Marusa (eds) 2010: *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington.
- Lüdtke, Alf 2003: Anyagiség, hatalom-vágy és a felszín varázsa. Az „Alltagsgeschichte”-perspektíváról. *Aetas* (18.) 1. 147–156.
- Lüdtke, Alf (ed.) 2015: *Collusion and Evasion: Mass Dictatorship and Everyday Life*. New York.
- Majtényi György 2003: Ön-fejűség. A másik Németország történelme. *Aetas* (18.) 1. 142–148.
- Oficiszki, Román 2010: Mezőgazdaság. In: Fedinec Csilla – Vehes Mikola (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Budapest, 247–286.
- Oláh Sándor 2001: *Csendes csatatér. Kollektivizálás és túlélési stratégiák a két Homoród mentén (1949–1962)*. Csíkszereda.
- Ö. Kovács József 2003: A társadalomtörténet németországi útjai. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Budapest, 167–186.
- Ö. Kovács József 2004: Egy politikai diktatúra társadalmi korlátai. Jelenkor-történeti kutatások az NDK-ról. *Korall* (5.) 15–16. 179–204.
- Ö. Kovács József 2012: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965*. Budapest.
- Ö. Kovács József 2017: *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest.
- Pogrebnyak Petro L. – Fedan Vsevolod I. – Kolomijec Jurij P. (eds) 1972: *Primirne položennja pro osnovni funkciji kerivnih pracivnikiv i specialistiv kolgospu*. Kijev.
- Polyák Petra 2013: „Közösítsék ki, pellengérezzék ki!”: Egyetemi-főiskolai hallgatók fegyelmi ügyei az ötvenes évek elején. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben: Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Pécs–Budapest, 481–490.
- Polyák Petra 2016: „Osztályidegenek” az egyetemen. *Korall* (17.) 64. 5–25.
- Revel, Jacques 1996: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Aetas* (11.) 4. 217–237.
- Scott, James C. 1985: *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. Yale University Press.
- Scott, James C. 1989: Everyday Forms of Resistance. *Copenhagen Papers* (4.) 33–62.
- Scott, James C. 1996: Az ellenállás hétköznapi formái. *Replika* (23–24.) 109–130.

- Siegelbaum, Lewis H. (ed.) 2006: *Borders of Socialism. Private Spheres of Soviet Russia*. London–New York.
- Standeisky Éva 2008: Újabb történeti irodalom a Szovjetunió 1950–1970-es évekbeli történetéről. In: Germuska Pál – Rainer M. János (szerk.): *Közelítések a kádárizmus-hoz*. Budapest, 11–40.
- Szekeres András 1999: Mikrotörténet és általános történeti tudás. *Századvég* (15.) 3–16.
- Szijártó M. István 2014: *A történész mikroszkópja. A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*. Budapest.
- Szilágyi Miklós 2000: Törvények, szokásjog, jogszokás. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Társadalom*. Budapest, 693–759.
- Szizlov Sz. G. 2001: *Intelligencija i vlaszty v szovetszkom obscsesztve v 1946–1964 gg. (Na materialah Zapadnoj Szibiri)*. V 2-h č. Č. 2. «Ottyepelj» (mart 1953–1964 gg.). Omszk.
- Tóth Eszter Zsófia 2007: „Puszi Kádár Jánosnak”. *Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest.
- Tóth Eszter Zsófia 2010: *Kádár leányai. Nők a szocialista időkben*. Budapest.
- Valuch Tibor 2013: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig*. Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2001: *Politika, paraszti érdekérvényesítés és szövetkezetek Magyarországon, 1956–1967*. Budapest.
- Varga Zsuzsanna 2013: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest.